

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่องกระบวนการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนในการจัดการลุ่มน้ำแม่สลอง บ้านจะบู่สี อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย ในครั้งนี้ได้นำหลักแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาประกอบการศึกษา ดังนี้

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับลุ่มน้ำและการจัดการลุ่มน้ำ
- 2.2 แนวคิดการมีส่วนร่วม
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
- 2.4 แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่าย
- 2.5 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา
- 2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญา
- 2.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการลุ่มน้ำ
- 2.8 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม
- 2.9 กรอบแนวคิดในงานวิจัย

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับลุ่มน้ำและการจัดการลุ่มน้ำ

ผู้ศึกษาได้พบว่ามีการศึกษาถึงลุ่มน้ำ และการจัดการลุ่มน้ำไว้หลายประเด็น ซึ่งในที่นี้ขอนำเสนอ ดังนี้

1. ลุ่มน้ำ

ได้มีผู้ให้คำจำกัดความของคำว่า ลุ่มน้ำ (Watershed) ไว้หลายท่านดังนี้ Webster's dictionary อ้างโดย ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2533) ลุ่มน้ำ คือ พื้นผิวที่ลาดชันซึ่งจะระบายน้ำจากเส้นสันปันน้ำ (topographic divide) ไหลลงสู่แอ่งระบายน้ำ (drainage basin) ตั้งแต่ 2 แห่งหรือมากกว่า คำนิยามนี้เน้นหนักตรงขอบเขตของลุ่มน้ำ คือ เส้นสันปันน้ำบริเวณลุ่มน้ำ ได้แก่พื้นที่ ๆ มีการล้อมตัวเองด้วยเส้นสันปันน้ำ ในทำนองเดียวกัน เกษม จันทรแก้ว และคณะ (2527) กล่าวว่า ลุ่มน้ำ หมายถึง พื้นที่หน่วยหนึ่งซึ่ง มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำ โดยมีขนาดเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของผู้จัดการของพื้นที่นั้น ๆ นอกจากนี้ส่วนอนุรักษ์ต้นน้ำ (2536) ได้ให้ความหมายว่า ลุ่มน้ำ หมายถึง หน่วยของพื้นที่ซึ่งล้อมรอบด้วยสันปันน้ำ เป็นพื้นที่รับน้ำฝนของแม่น้ำสายหลักในลุ่มน้ำนั้น ๆ เมื่อฝนตกลงมาในพื้นที่ลุ่มน้ำน้ำจะไหลออกสู่ลำธารย่อย ๆ

แล้วรวมกันออกสู่ลำธารสายใหญ่ และรวมกันออกสู่แม่น้ำสายหลัก จนไหลออกปากน้ำ (Outlet) ในที่สุด

จากคำจำกัดความข้างต้นจึงสรุปได้ว่า [ลุ่มน้ำ หมายถึง พื้นที่หน่วยหนึ่งซึ่งเป็นแหล่งรับน้ำที่มีทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมผสมผสานกันอยู่เป็นระบบนิเวศหนึ่ง ๆ และมีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำโดยเฉพาะ มีขนาดไม่แน่นอนแล้วแต่วัตถุประสงค์ของผู้ที่จะจัดการพื้นที่นั้นเป็นสำคัญ]

2) การจัดการลุ่มน้ำ (Watershed Management)

เป็นการดำเนินการในการจัดการทรัพยากรต่าง ๆ ในพื้นที่นั้น ๆ เพื่อให้ได้น้ำที่มีปริมาณและคุณภาพที่เพียงพอกับความต้องการ (ที่ควรจะมีตามธรรมชาติไม่ขาดแคลนน้ำ) มีอัตราการไหลที่สม่ำเสมอ ซึ่งจะรวมไปถึงการจัดการทรัพยากรอื่น ๆ ในลุ่มน้ำนั้นด้วย ดังนั้นเพื่อให้ทราบถึงความหมายและลักษณะการจัดการลุ่มน้ำในประเทศไทยได้กว้างขวางมากขึ้น จึงขอทำความเข้าใจของการจัดการลุ่มน้ำที่ผู้เชี่ยวชาญซึ่งมีบทบาทเกี่ยวข้องในการจัดการลุ่มน้ำหลายท่านได้ให้ความหมายไว้ ดังนี้ เกษม จันทรแก้ว (2526) กล่าวว่า การจัดการลุ่มน้ำ หมายถึง การจัดพื้นที่เพื่อให้ได้น้ำที่มีปริมาณมากพอ คุณภาพดี มีการไหลสม่ำเสมอ พร้อมทั้งควบคุมเสถียรภาพของดินและการใช้ทรัพยากรอื่น ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำนั้นด้วย [นิพนธ์ ตั้งธรรม(2533) การจัดการลุ่มน้ำ เป็นการดำเนินการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทุกรูปแบบบนลุ่มน้ำให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตของน้ำท่า (Water Yield) ในด้านปริมาณ คุณภาพ และช่วงระยะเวลาที่ไหล (flow timing) ให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ ส่วนอนุรักษ์ต้นน้ำ กรมป่าไม้ (2536) การจัดการลุ่มน้ำ หมายถึง การจัดการพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งที่มีขอบเขตที่แน่ชัด โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้น้ำที่มีปริมาณเหมาะสม (Quantity) มีคุณภาพดี (Quality) และมีระยะเวลาการไหล (timing) ตลอดทั้งปีสม่ำเสมอ รวมทั้งสามารถควบคุมเสถียรภาพของดินและทรัพยากรอื่น ๆ ในพื้นที่นั้นได้ด้วยแต่อย่างไรก็ดี การจัดการลุ่มน้ำย่อมมีวัตถุประสงค์แตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น สำหรับประเทศไทยซึ่งประชาชนส่วนใหญ่มีอาชีพหลักในการประกอบกิจกรรมทางการเกษตรและมีฐานะค่อนข้างยากจน ดังนั้นการจัดการลุ่มน้ำที่มีความหมายครอบคลุมสำหรับประเทศไทย จึงสรุปได้ดังนี้

[การจัดการลุ่มน้ำ หมายถึง การจัดการพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง ที่มีขอบเขตที่แน่ชัดเพื่อให้สามารถเอื้ออำนวยน้ำ (Water Yield) ที่ดี โดยให้มีปริมาณที่เพียงพอ คุณภาพดีและมีการไหลสม่ำเสมอตลอดปี และป้องกันการกัดเซาะพังทลายของดิน รวมทั้งการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

ของประชาชนที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำให้ดีขึ้น โดยการส่งเสริมและพัฒนาการใช้ประโยชน์ทรัพยากรต่าง ๆ ในการดำรงชีพบนพื้นฐานของการอนุรักษ์ทรัพยากรดิน และน้ำแบบยั่งยืน)

จากความหมายต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถือได้ว่า การจัดการลุ่มน้ำเป็นแนวความคิดดำเนินการ (operational concept) เกี่ยวกับการจัดการแหล่งน้ำ ตั้งแต่ต้นน้ำฝนหยดแรกที่ตกลงมาสู่พื้นที่ลุ่มน้ำ แล้วถูกดูดซับไว้ตามต้น ใบ ดอก ราก ผล และซากพืชตามผิวดินรวมทั้งการที่ดินดูดซับน้ำเอาไว้แล้วไหลลงสู่พื้นที่ตอนล่างไปตามแม่น้ำลำธาร ตลอดจนส่วนที่น้ำจะสูญเสียจากลุ่มน้ำ โดยขบวนการคาย ระเหยและรั่วไหลจากลุ่มน้ำ ซึ่งการดำเนินการนั้น ผู้จัดการจะต้องทำให้มีน้ำใช้ตลอดเวลา โดยมีปริมาณ คุณภาพและช่วงการไหลตามความเหมาะสม ดังนั้น สิ่งสำคัญที่ควรคำนึงถึงอย่างยิ่งในการจัดการลุ่มน้ำ คือ

1) การลดการสูญเสียน้ำให้เหลือน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้เพื่อให้ได้น้ำที่มีปริมาณมากพอตามความต้องการ เช่น การลดการสูญเสียจากการระเหยของน้ำตามแหล่งน้ำผิวดินหรือจากการที่ดินไม่ดูดซับไว้ การลดการคายน้ำของพืชคลุมดินบางชนิด เป็นต้น

2) ต้องให้น้ำไหลอยู่ในลำน้ำตลอดเวลา โดยปกติแล้วปริมาณน้ำมักจะมากในฤดูฝนและขาดแคลนในฤดูแล้ง การจัดการลุ่มน้ำที่ทำให้ปริมาณและช่วงการไหลของน้ำสม่ำเสมอตลอดปีนับเป็นเป้าหมายของการจัดการลุ่มน้ำ

3) การใช้ทรัพยากรภายในลุ่มน้ำจะต้องทำด้วยความระมัดระวัง ถูกต้องตามหลักวิชาการและไม่ฟุ่มเฟือยจนเกินไป เพราะน้ำจะไหลลงสู่ที่ต่ำโดยขณะที่ไหลไปจะเกิดการ พัดพา สิ่งเจือปนต่าง ๆ ลงสู่ที่ราบ ถ้าเกิดความเสื่อมโทรมขึ้นในทรัพยากรลุ่มน้ำชนิดใดชนิดหนึ่ง ก็ย่อมจะส่งผลกระทบต่อไปถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ของน้ำด้วย

3. ปรัชญาการจัดการลุ่มน้ำ

หลักการจัดการลุ่มน้ำในปัจจุบัน เน้นการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำในลักษณะการจัดการแบบผสมผสาน เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน ด้วยการนำการพัฒนาและการจัดการมาพิจารณาร่วมกัน โดยการพิจารณาทั้งระบบลุ่มน้ำและคำนึงถึงทรัพยากรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกันภายใต้หลักการจัดสรรทรัพยากรน้ำให้เกิดประโยชน์สูงสุด ลดปัญหาผลกระทบสิ่งแวดล้อมให้น้อยที่สุด และให้ความสำคัญกับการพัฒนาการจัดการด้านองค์กรและกลุ่มผู้ใช้น้ำต่าง ๆ ในพื้นที่ ผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ให้ได้มีส่วนร่วมในการวางแผนและจัดการแก้ไขปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากรน้ำในระดับพื้นที่ลุ่มน้ำ ซึ่งจะช่วยให้การดำเนินงานเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำบรรลุเป้าหมายสูงสุดและลดความขัดแย้งในการใช้ทุกระดับ เป็นไปตามเป้าประสงค์หลักเพื่อให้มีการกระจายอำนาจการบริหารจัดการลุ่มน้ำไปสู่ท้องถิ่นตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ได้บัญญัติไว้ในมาตรา 290

2.2 แนวคิดการมีส่วนร่วม

หน่วยงานของรัฐในระดับชาตินั้นมักมีความเข้าใจว่า "การมีส่วนร่วมของประชาชน" เป็นกลไกอย่างหนึ่งสำหรับส่งเสริมและดำเนินแผนและโครงการของรัฐ อย่างไรก็ตาม การมีส่วนร่วมของประชาชนยังจำเป็นสำหรับการเข้าถึงผลที่เกิดขึ้นจากแผนและโครงการของรัฐ โดยให้บรรดากลุ่มบุคคลดังกล่าวนั้นเข้าใจ หยั่งเห็นถึงกระบวนการตัดสินใจ ซึ่งกำหนดโครงสร้างของแผนและโครงการได้ หรือเข้าร่วมโดยตรงได้มากขึ้น และกำหนดได้ว่าควรดำเนินแผนและโครงการอะไรบ้าง

1. นิยามของคำว่า "การมีส่วนร่วม"

เนื่องจากหน่วยงานของรัฐทุกแห่งประสบปัญหาต่าง ๆ ในประเด็นเดียวกัน ดังนั้นแนวทางนี้จึงสร้างขึ้นจากประสบการณ์ในทางปฏิบัติซึ่งมีเอกสารประกอบ นิยามของคำว่า "การมีส่วนร่วมของประชาชน (public participation)" นั้น สำนักงานพิทักษ์สิ่งแวดล้อมแห่งสหรัฐอเมริกา (US Environmental Protection Agency) ได้กำหนดไว้ว่า เป็น "กิจกรรมซึ่งเจ้าหน้าที่สาธารณะผู้รับผิดชอบในการวางแผนสิ่งแวดล้อมนั้น ส่งเสริมการป้อนเข้าและการป้อนกลับจากประชาชน ดำเนินการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ทำให้สามารถเข้าถึงผู้มีอำนาจตัดสินใจได้ สอดคล้องกับความนิยมของประชาชน และแสดงให้เห็นจริงว่าผู้ตัดสินใจนั้นได้พิจารณาข้อมูลและความนิยมนั้นแล้ว" (US-EPA, 1996)

จากประสบการณ์ของธนาคารโลกนั้น "การมีส่วนร่วม คือ กระบวนการซึ่งผู้มีส่วนได้ส่วนเสียมีอิทธิพลและมีการควบคุมร่วมกันในการริเริ่มพัฒนาและการตัดสินใจ ตลอดจนทรัพยากรที่มีผลต่อตน" (World Bank, 1996, หน้า 4)

คำว่า "ผู้มีส่วนร่วม" นั้น มีความหมายครอบคลุมนอกเหนือไปจากราษฎรเป็นรายคน คือจะรวมถึงทุกฝ่ายที่สนใจ เช่น สมาคมผู้บริโภค กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และชนกลุ่มน้อย องค์การด้านการค้า ด้านอุตสาหกรรม, ด้านเกษตรกรรม และด้านแรงงาน ชำราชากร สมาคมด้านการปกครองและการศึกษา ดังนั้น การมีส่วนร่วมของประชาชนจึงควรครอบคลุมกิจกรรมทั้งหมดที่ดำเนินการเพื่อเพิ่มความสามารถของประชาชนที่จะเข้าใจและมีอิทธิพลต่อกระบวนการวางแผน

ธนาคารโลกดำเนินการมีส่วนร่วมเป็น 3 ขั้นตอน คือ

1) การมีส่วนร่วมในฐานะเป็นผู้รับรู้ (Passive Participation) การเผยแพร่ข้อมูล ประชาชนมีส่วนร่วมโดยได้รับการบอกแจ้งว่าได้มีการตัดสินใจหรือได้เกิดอะไรบ้าง

2) การมีส่วนร่วมโดยการปรึกษาหารือ (Participation by Consultation) เป็นกระบวนการสองทางสำหรับของความเห็นของประชาชนเกี่ยวกับแผนหรือโครงการที่เสนอ การมีส่วนร่วมแบบนี้ทำให้มีการป้อนกลับและทำให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียสามารถเข้ามาเกี่ยวข้องในการ

สนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับนโยบายที่เกี่ยวข้องและประเด็นซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ แม้ว่าการตัดสินใจในขั้นสุดท้ายเกี่ยวกับโครงการ/แผน นั้น ตามปกติจะขึ้นอยู่กับหน่วยงานของรัฐ แต่กระบวนการปรึกษาหารือก็เป็นช่องทางให้ผู้มีส่วนร่วมสามารถมีอิทธิพลต่อการจัดทำและการดำเนินแผน/โครงการนั้นได้

3) การมีส่วนร่วมแบบปฏิสัมพันธ์ (Inter-active Participation) เป็นการวิเคราะห์และการตัดสินใจโดยร่วมมือกับผู้มีส่วนร่วมได้ส่วนเสียฝ่ายต่าง ๆ ประชาชนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ การสร้างแผนปฏิบัติการและการพัฒนา หรือการเสริมความเข้มแข็งของสถาบันหรือกลุ่มต่าง ๆ ในท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม จนถึงปัจจุบันประสบการณ์ด้านการมีส่วนร่วมแบบปฏิสัมพันธ์นั้นมักได้มาจากโครงการพัฒนาเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เนื่องจากมีหน่วยงานของรัฐเพียงเล็กน้อยที่ได้บรรลุถึง "ขั้นสุดท้าย" ในการมีส่วนร่วม

2. ทำไมประชาชนจึงต้องมีส่วนร่วม

เป็นที่ยอมรับกันว่า การมีส่วนร่วมแบบปฏิสัมพันธ์นั้นเป็นสิ่งจำเป็นขั้นพื้นฐาน เพื่อให้สามารถมีการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้สำหรับหน่วยงานที่มีอำนาจในการวางแผน การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้นมีเป้าหมาย หลักการ และประโยชน์ดังต่อไปนี้

1) เป้าหมาย เพื่อตรวจสอบความโปร่งใสในการพิจารณาโครงการโดยดูในเรื่องของการแจ้งและให้ข้อมูลแก่ประชาชน ในการวางแผนงานโครงการที่เสนอ ตรวจสอบว่ามีกรบ่อนเข้าจากประชาชนในเรื่องการกำหนด และการแก้ไขปัญหา และประเด็นต่างๆ เกี่ยวกับโครงการที่เสนอ และผลกระทบอันเกิดขึ้นได้จากโครงการนั้นๆ และดูให้แน่ใจว่าข้อมูล ความรู้ ความหวังใจของท้องถิ่นนั้น มีคุณูปการต่อกระบวนการกำหนดรูปแบบโครงการของเจ้าของหรือผู้สนับสนุนโครงการ และกระบวนการตัดสินใจของรัฐบาล

2) หลักการ เพื่อกำหนดตัว "ประชาชน" ว่าคือใคร และเข้าถึงประชาชนนั้น และปรับกลยุทธการมีส่วนร่วมเพื่อให้มีการบ่อนเข้าจากประชาชนในขั้นตอนต่างๆ อำนวยความสะดวกให้ประชาชนมีเวลาเพียงพอที่จะตอบสนอง รวมทั้งทำให้เกิดการสื่อสารแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน เพื่อส่งเสริมความเข้าใจและการแก้ปัญหา และสุดท้ายปรึกษาหารือและติดตามขยายผลกับประชาชน

3) ประโยชน์ ทำให้สามารถทราบได้ว่าประชาชนมีความหวังใจอะไรบ้าง และมีการใส่ใจดำเนินการในเรื่องนั้นก่อนที่จะกลายเป็นปัญหาสำคัญ ทำให้มีการหลีกเลี่ยงหรือลดผลกระทบในอนาคต ทำให้สามารถหลีกเลี่ยงหรือลดความล่าช้าในกระบวนการพิจารณาและอนุมัติกระบวนการได้ ทั้งยังเป็นการเตรียมชุมชนและผู้อาศัยในท้องถิ่นให้พร้อมสำหรับการจัดการผล

กระทบด้านสังคม เศรษฐกิจ การใช้ที่ดิน น้ำ ป่า ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ ซึ่งเป็นการเสริมสร้างความเข้าใจร่วมกันของประชาชนเกี่ยวกับโครงการ

กล่าวโดยสรุปก็คือ โครงการการมีส่วนร่วมของประชาชนที่ประสบความสำเร็จนั้นจะต้องดึงผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากทุกฝ่ายให้เข้ามา โดยให้สมาชิกชุมชนสามารถมีเสียงในกระบวนการตัดสินใจได้ ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมดควรจะสามารถคุยกันได้อย่างเปิดเผยและตรงไปตรงมา ตลอดจนแสวงหาวิธีแก้ปัญหาร่วมกัน ในบางกรณีอาจจำเป็นต้องมีเทคนิคการแก้ไขความขัดแย้งเพื่อหาทางแก้ไขซึ่งเป็นที่ยอมรับได้

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข , สุวรรณ บัวทวน (อ้างในสมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2534 หน้า 71-72) ได้กล่าวว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ว่าตัวแปรเหตุที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมนั้นมีอยู่หลายตัวแปร แต่ละตัวแปรสามารถแยกแยะเพื่อการวิเคราะห์ได้ตามรายละเอียดต่อไปนี้

1. นิเวศวิทยา

สภาพทางนิเวศวิทยา และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ สามารถกล่าวถึงสภาพนิเวศวิทยาที่อุดมสมบูรณ์พอสมควร และไม่อุดมสมบูรณ์ ถ้าหากชุมชนใดอยู่ในสภาพที่มีสิ่งแวดล้อมที่ไม่อุดมสมบูรณ์ ย่อมจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในอัตราที่ช้ากว่าชุมชนที่อยู่ในสภาพสิ่งแวดล้อมอุดมสมบูรณ์ และยังมีผลต่อการพัฒนาชีวิตของประชากรให้ดีขึ้นอีกด้วย หมายความว่า ถ้าสิ่งแวดล้อมในด้านภูมิศาสตร์ดี มีที่ดินทำกินที่อุดมสมบูรณ์ก็ส่งผลให้มีรายได้ดีขึ้น นำรายได้มาปรับปรุงความเป็นอยู่ต่าง ๆ ให้ดีขึ้น

2. การยอมรับสิ่งใหม่

การยอมรับและการไม่ยอมรับสิ่งใหม่ ไม่ว่าจะเป็นการเกษตรหรือไม่ใช่การเกษตร ทฤษฎีการยอมรับสิ่งใหม่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ในด้านที่เป็นตัวการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนหนึ่ง ๆ จะมีสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นได้จะต้องมีแหล่งที่มาอยู่ 2 ประการ

1) การค้นพบ คือ การที่ชาวบ้านได้ค้นพบทรัพยากร หรือการค้นพบพืชผลทางการเกษตรสมัยใหม่ทำให้ชาวบ้านได้เปลี่ยนอาชีพหรือมีรายได้ดีกว่าเดิม

2) การคิดค้นประดิษฐ์ คือ การยอมรับสิ่งใหม่ ๆ จากสังคมอื่น หรือสังคมภายนอก เรียนกันได้ว่าเป็นการแพร่กระจายจากสังคมหนึ่งไปสู่สังคมหนึ่ง เช่น การที่ชาว -เขาได้รับความรู้ เทคนิคใหม่ ๆ ในการทำการเกษตรจากประเทศตะวันตก

3. ตัวแปรของกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

หากนำเอาทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมาใช้ในการศึกษาทั้ง ยุทธวิธี และเป้าหมายสำคัญของโครงการ สิ่งแวดล้อมศึกษาแล้ว แนวทางหนึ่งที่สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2536 : 98-99) ได้หยิบยกมาพิจารณาตัวแปรสำคัญในการกำหนดยุทธวิธี และเป้าหมายในการ เปลี่ยนแปลงทางสังคมของชุมชน คือ "ตัวแปรทางด้านนิเวศวิทยา การยอมรับสิ่งใหม่ การแพร่ กระจายทางวัฒนธรรมลักษณะ บุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล สื่อสารมวลชนและการสาธารณูปโภค ขั้นพื้นฐาน" (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข , อ้างแล้ว:98) โดยสมศักดิ์ ศรีสันติสุขได้จำแนกตัวแปรดังกล่าว เป็น 2 ลักษณะ คือ

1) ตัวแปรเหตุ อันได้แก่ นิเวศวิทยา การยอมรับสิ่งใหม่การแพร่กระจายทาง วัฒนธรรม ลักษณะบุคลิกภาพของปัจเจกชน การสื่อสารมวลชน และการสาธารณูปโภคขั้น พื้นฐาน

2) ตัวแปรตาม คือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งจากผลการวิจัย ประเมินผลโครงการ รพต. ใน พ.ศ. 2539 ผู้วิจัยพบว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านความเชื่อ ทศนคติ ค่านิยม พฤติกรรม และวิถีประชา ของชุมชนลุ่มน้ำต่าง ๆ เช่น ปิง วัง ยม และน่าน รวมทั้ง ระดับและอัตราเร่งของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยอาจจะศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร เหตุกับตัวแปรตามดังนี้

3) นิเวศวิทยากับอัตรา และระดับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม การพัฒนาคุณภาพชีวิต และเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย

4) การยอมรับสิ่งใหม่กับอัตราและระดับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและ วัฒนธรรมทั้งในด้านการสนับสนุนและกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วขึ้นในช่วงเวลาที่ กำหนด

5) การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมและอัตราระดับของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม เพราะโครงการและกิจกรรม สิ่งแวดล้อมศึกษาที่ถูกนำไปจากภายนอก เข้าไปใน ชุมชนผ่านกระบวนการสร้างตัวกลางหรือแกนกลางในการเปลี่ยนแปลง (Change Agents) ใน รูปแบบของสถาบันและบุคคลนั้น น่าจะพิจารณาได้ว่าเป็นวัฒนธรรมใหม่จากภายนอกที่มีผลต่อ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนลุ่มน้ำทั้งสิ้น ดังนั้นตัวแปรเหตุที่เป็นการแพร่กระจาย

ทางวัฒนธรรมนั้น ย่อมมีความสัมพันธ์กับตัวแปรตามที่เป็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม และอัตราของการเปลี่ยนแปลง

6) ลักษณะบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคลกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมซึ่งในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำที่โครงการ สิ่งแวดล้อมศึกษาเข้าไปดำเนินการนั้น มีปัจเจกบุคคล อยู่ สวมกลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มผู้นำซึ่งเป็นแกนกลางในการเปลี่ยนแปลง กลุ่มประชาชนผู้ดำเนินการ ตาม หรือคล้อยตามผู้นำ และกลุ่มทั้งผู้นำและประชาชนที่เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับ 2 กลุ่มแรก ที่มักจะก่อให้เกิดความขัดแย้งในระยะต้นโครงการเป็นสำคัญ

7) การสื่อสารมวลชนและแหล่งการเรียนรู้จากภายนอกกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

8) การสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน ได้แก่ เส้นทางคมนาคม วิธีการติดต่อคมนาคม โรงเรียน ไฟฟ้า สิ่งอำนวยความสะดวก และการตลาดย่อมมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมทั้งลักษณะและอัตรา

4. ปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน

อย่างไรก็ตามการวิจัยครั้งนี้ยังได้พิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรเหตุ กับ ตัวแปรตามดังกล่าวมาแล้ว ในประเด็นของปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในได้ชื่อ คือ

1) ปัจจัยภายนอก ได้แก่ การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม การสื่อสารมวลชน และแหล่งการเรียนรู้จากภายนอกชุมชน และการสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน

2) ปัจจัยภายใน ได้แก่ นิเวศวิทยา การยอมรับสิ่งใหม่และลักษณะบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคลและมวลชนในชุมชนที่แปรเปลี่ยนไปจากเดิม

3) อิทธิพลของปัจจัยภายนอกที่มีมากกว่าปัจจัยภายใน โดยเฉพาะปัจจัยภายนอกที่เป็นตัวเร่งและตัวนำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ก่อนที่ปัจจัยภายใน จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอันเนื่องมาจากโครงการสิ่งแวดล้อมศึกษา อาจจำแนกเป็นปัจจัยภายนอก และปัจจัยภายใน ทั้งในลักษณะตัวแปรเหตุ และตัวแปรต่างก็มีความสัมพันธ์กันดังได้กล่าวมาแล้ว ตัวแปรเหตุและตัวแปรตามอาจจะนำมาพิจารณาใหม่ในลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยภายนอกและภายในอันอาจจะกลายเป็นรูปแบบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ที่ควรจะได้ศึกษาในเชิงคุณค่า

สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมมองที่โครงสร้างและหน้าที่ของระบบสังคมที่ได้เปลี่ยนแปลงไป ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมองที่วิถีชีวิต ระเบียบแบบแผนและระบบ

ความคิดที่ได้เปลี่ยนไปจากเดิม โครงสร้างสังคมนั้นประกอบด้วยกลุ่มคน ความสัมพันธ์และสถาบัน ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมก็เป็นการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มคน ความสัมพันธ์ สถานภาพและบทบาท ซึ่งมีผลสะท้อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในองค์กรชุมชน

2.6 แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่าย

เครือข่ายในการวิจัยครั้งนี้จะกล่าวถึงแนวคิดเครือข่าย ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 เรื่อง ได้แก่ แนวคิดเครือข่าย เครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ ดังมีรายละเอียดดังนี้

1. ทฤษฎีเครือข่าย

สุเทพ สุนทรภัสส์ (2535, หน้า 387-391) ได้อธิบายเครือข่ายว่า เป็นรูปแบบแบบทางด้านจิตวิสัยของสายใยความสัมพันธ์ของสมาชิกภายในสังคม ที่มีแบบแผนสายสัมพันธ์ต่าง ๆ ทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค ในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งมีหลักการว่า สายสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้กระทำต่าง ๆ ปกติจะมีลักษณะควบคู่ขนานกันในด้านเนื้อหา ความเข้มข้น สัมพันธ์ระหว่างตัวผู้กระทำต่าง ๆ ปกติจะมีลักษณะควบคู่ขนานกันในด้านเนื้อหา ความเข้มข้น สัมพันธ์สิ่งต่าง ๆ ให้แก่กันและกัน โดยมีความเข้มข้นมากน้อยต่างกันและมีลักษณะการทอดต่อกันหรือนำไปสู่เครือข่ายชนิดต่าง ๆ ที่เกิดโดยความจงใจ แต่มีข้อจำกัดว่าแนวโน้มที่จะเกิดเครือข่ายต่าง ๆ ที่มีพรมแดนที่ชัดเจนจะแบ่งกลุ่มออกจากกันและส่งผลให้มีการรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือและการแข่งขัน ซึ่งให้ได้มาซึ่งทรัพยากรที่หายาก ในแง่ของเครือข่ายของชาวบ้าน สุชาติ มีสงฆ์ (2535, หน้า 45) กล่าวว่า "เครือข่าย" ของชาวบ้านเป็นไปโดยธรรมชาติ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและชุมชน โดยไม่มีเรื่องเงินทางเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งในระดับเครือข่ายที่ชาวบ้านมีอยู่เป็นเครือข่ายเฉพาะในระดับบุคคล (ครอบครัว) และเครือข่าย โดยไม่มีพื้นฐานความคิดจากการแสวงหาหลักประกันให้กับชีวิต ครอบครัว และลูก ๆ ของตน ซึ่งถือว่าในหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือข่ายและชุมชนเป็นอันดับแรก และขยายครอบคลุมถึงกิจกรรมการพัฒนาเพื่อเป็นการสร้างหลักประกันตนให้กับตนเอง ครอบครัว กลุ่มชุมชนของตนเอง และผู้อื่น โดยลักษณะของเครือข่ายมีสองลักษณะ คือ เครือข่ายแนวนอน ซึ่งมีความสัมพันธ์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยมีพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน และเครือข่ายแนวตั้งมีพื้นฐานมาจากความไม่เท่าเทียมกัน เช่น การกู้เงินการประสานงานกับหน่วยงานของรัฐหรือเอกชน จอห์น ไนซ์บิตต์ (อ้างใน สันติ ตั้งรพีพากร, 2532, หน้า 280-297) มีแนวคิดคล้าย ๆ กันว่าเครือข่ายชาวบ้านเป็นการพูดคุยกัน แลกเปลี่ยนความคิด ข้อมูลข่าวสารและทรัพยากรระหว่างกันและกันในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นกระบวนการที่จะนำไปสู่การติดต่อสัมพันธ์ที่สร้างความเชื่อมโยงกันขึ้นระหว่างบุคคลและกลุ่มคน เครือข่ายทำให้การช่วย

เหลือตนเองดำเนินไปได้ดีขึ้นและทำให้มีการแลกเปลี่ยนข่าวสารเกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมยก
ระดับประสิทธิภาพการผลิต ชีวิตการทำงานและใช้ทรัพยากรร่วมกัน บทบาทด้านการสร้างสรรค์ และ
แลกเปลี่ยนความรู้กันทำให้กลายเป็นความรู้ใหม่ ความคิดใหม่ที่สังเคราะห์จากข้อมูลข่าวสารที่ได้รับ

จากความหมายของเครือข่ายที่กล่าวมา เครือข่ายเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์
ระหว่างบุคคล ครอบครัว เครือญาติ และบุคคลกับชุมชน โดยการแลกเปลี่ยนและการรวมกลุ่มเพื่อ
นำไปสู่ความร่วมมือ การสร้างหลักประกันให้กับตนเอง กลุ่มชุมชนของตนเอง

2. เครือข่ายสังคม

เครือข่ายสังคม หมายถึงสายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่าง
บุคคลหนึ่งไปอีกบุคคล หรืออีกหลายคน มีลักษณะยืดหยุ่นจะเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือไม่
ก็ได้ ผู้ที่อยู่ร่วมในกระบวนการจะรู้ว่ามีกิจกรรมตัวกันเพื่ออะไร หรือทำอะไรและมีการแบ่งงาน
อย่างยุติธรรม ซึ่งเครือข่ายสังคมเป็นรูปหนึ่งของการประสานงานเพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือซึ่ง
กันและกัน อาจมีการประสานระหว่างหน่วยงานของรัฐและหน่วยงานของเอกชน (สุชาติดา มีสงฆ์,
อ้างแล้ว) โดยมีเงื่อนไขสำคัญในการเกาะเกี่ยวให้มีความมั่นคง เหนียวแน่นและมีอายุยืนยาว คือ
การเผชิญกับปัญหา หรือเกิดความกดดันร่วมกันจนทำให้ทุกคนที่เข้าร่วมตัวเกิดสำนึกร่วม เห็น
ประโยชน์และศรัทธามั่นต่อการรวมตัวเป็นเครือข่าย (กองบรรณาธิการสังคมพัฒนา, 2534, หน้า
35) เครือข่ายจะมีพลังขึ้นมาได้จะต้องมีข่ายโยงใย ระหว่างชุมชนย่อย ๆ หลาย ๆ ชุมชนที่มี
ลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยนเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แลกเปลี่ยนด้วยความหวังดีต่อผู้อื่น พลังที่
จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนมาจากการประสานความร่วมมือของคนชั้นต่าง ๆ ในชุม
ชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 , หน้า 268-269) พลังขององค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นมีหลายลักษณะ
เช่น ด้านพลังกาย พลังทรัพย์ พลังใจ พลังความคิดโดยเกิดขึ้นมาเองหรือเกิดขึ้นมาใหม่จากการ
พัฒนาสิ่งเดิมเป็นรากฐานคิด ต่อเนื่องจากธรรมชาติ จากสภาพแวดล้อม จากการพบปะสนทนา
และบางครั้งเป็นพลังเงียบ ถ้าไม่มีเหตุการณ์ที่จะต้องแสดงออก (เรื่อง สุขสวัสดิ์, 2523: หน้า 26)

การมองเครือข่ายในลักษณะที่เป็นรูปธรรมขึ้นนั้น (ทิพย์วัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, อ้างแล้ว)
ได้เปรียบเสมือนรูปภาพของจุดต่าง ๆ ที่มีเส้นหลาย ๆ เส้น โยงไปมาระหว่างจุดต่าง ๆ นี้กับจุด ๆ
จุดหนึ่ง ซึ่งเป็นศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเหมือนบุคคลคนหนึ่ง และจุดต่าง ๆ เป็นตัวแทนของ
บุคคลอื่น ๆ รอบ ๆ ข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย เส้นโยงหลาย ๆ เส้นนั้น หมายถึง ความ
สัมพันธ์ทางสังคมหลาย ๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคลหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน ซึ่งพื้นฐานความ
สัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ คือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคล และมีองค์ประกอบอื่นด้วย
เช่น การปฏิสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูล เครื่องใช้ไม่สอย อาหาร การบริการระหว่าง

บุคคลหรือกลุ่มบุคคล ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันและกันของบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่ในเครือข่ายสังคมนั้นเป็นความสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดในเครือข่ายสังคมที่มีต่อกัน เช่น ในด้านของระบบเศรษฐกิจ การแต่งงาน เครือญาติ การเมือง สุขภาพอนามัย ฯลฯ ส่วนพฤติกรรมที่แสดงออก ได้แก่ การไปมาหาสู่เยี่ยมเยียน การปรึกษาหารือกัน การช่วยเหลือกันและกัน เป็นต้น

3. เครือข่ายการเรียนรู้

เครือข่ายการเรียนรู้ของชาวบ้าน เกิดจากชาวบ้านได้จัดการสิ่งแวดล้อมในเรื่องของการแก้ปัญหา ทำให้ได้ประสบการณ์ทั้งความสำเร็จและความล้มเหลว ทำให้เกิดศักยภาพของภูมิปัญญาการเรียนรู้ที่เกิดจากการจัดการเรื่องต่าง ๆ ที่ผ่านมาเพื่อตอบสนองชาวบ้านด้วยตนเอง มีการสะสมและมีการสืบทอดความรู้ที่สามารถตอบปัญหาและการดำเนินชีวิตของชาวบ้านได้ในระดับหนึ่ง มีการผลิตซ้ำ การคิดค้นและประยุกต์กับความรู้ที่ได้จากภายนอก การลองผิดลองถูกอยู่ตลอด เวลาในหมู่ของผู้นำชาวบ้าน ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้านในหมู่ผู้อาวุโส ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่ผสมกลมกลืนขึ้น (อเนก นาคะบุตร, 2533, หน้า 23-46)

2.7 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญา

คนทุกคนเป็นมนุษย์สามารถสะสมเพิ่มเติมความรู้เกี่ยวกับสรรพสิ่งต่าง ๆ ได้มากกว่าสัตว์เดรัจฉานทั่วไป เพราะสัตว์รู้ด้วยสัญชาตญาณที่มีมากับกำเนิดเป็นอัตโนมัติตามลักษณะเฉพาะเผ่าพันธุ์นั้น ๆ เป็นอีกส่วนหนึ่งจากประสบการณ์ของตัวเองและการเลียนแบบจากตัวอื่น ๆ มนุษย์นอกจากจะมีวิธีการต่าง ๆ ได้เหมือนสัตว์แล้ว ยังเพิ่มอีกวิธีหนึ่งคือ การเรียนรู้จากการบอกเล่าอธิบายของผู้อื่นด้วยภาษาที่มนุษย์ต่างกลุ่มต่างกำหนดความหมายของถ้อยคำ และวางหลักเกณฑ์ไวยากรณ์ในการผสมคำเรียงเรียงประโยค ฯลฯ ที่ไม่ต้องซ้ำกับกลุ่มอื่น ความรู้ที่เพิ่มพูนจากผู้อื่นบอกเล่านี้อาจได้มากกว่าที่ตนมีตามธรรมชาติ และประสบการณ์โดยตรงของตนเอง

นอกจากการรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากผู้อื่นมาเป็นความรู้ของตนแล้ว มนุษย์ยังสามารถเอาข้อมูลเหล่านั้นมาเรียบเรียงมีการวิเคราะห์และสังเคราะห์ จนเกิดเป็นเรื่องราวความคิดและความรู้ใหม่ ๆ ได้อีกเท่ากับเพิ่มพูนจากความรู้ที่รับมาตรง ๆ จากผู้อื่น เสร็จแล้วอาจถ่ายทอดความรู้ที่ตนสร้างสรรค์ขึ้นใหม่นี้ต่อไปให้คนอื่นรับไว้ กลายเป็นไปเสริมภูมิปัญญาของเขาคือ กระบวนการเช่นนี้กลับไปกลับมาระหว่างผู้คนที่อยู่ร่วมกัน กลายเป็นความรู้ที่สะสมเพิ่มพูนได้มากเกินกว่าที่บุคคลจะรู้และคิดได้เอง ภูมิปัญญาของมนุษย์ในระดับบุคคลหรือกลุ่มก็ตีจึงประกอบไปด้วย 3 ส่วน (พัทยา สายหนู,ม.ป.ป.) ดังนี้

1. ส่วนที่เป็นประสบการณ์โดยตรงของชีวิตผู้นั้นหรือกลุ่มนั่นเอง

2. ส่วนที่ได้รับมาจากความรู้ความคิดของผู้อื่นจากประสบการณ์ของบุคคลหรือกลุ่มอื่น
3. ส่วนที่ตนสังเคราะห์ขึ้นใหม่จากประสบการณ์ของตนเองและจากคำบอกเล่าสั่งสอนของผู้อื่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ชี้แนะว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมเกลียวกับเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ปากกับเขา น้ำกับปลา ฟ้ากับนก ดินกับหญ้า สัตว์ป่า พืช แมลง หรือธรรมชาติรอบตัวนั้น ทำได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมิได้มีนัยเป็นเพียงแต่นามธรรม หากแต่มีความหมาย ครอบคลุมไปถึงรูปธรรมของการดำรงชีวิต ได้แบ่งภูมิปัญญาเป็น 2 ลักษณะ (เสรี พงศ์พิศ, 2529: 37-41) ได้แก่

ลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเฉพาะด้านต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปดนตรีและอื่น ๆ

สรุปได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น (Wisdom) หมายถึง พื้นเพ รากฐานของความรู้ของชาวบ้าน หรือความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบต่อกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตนเอง หรือทางอ้อมซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรู้ที่สะสมสืบต่อกันมา คือ ประสบการณ์ด้วยตนเอง หรือ ทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้สะสมที่สืบต่อกันมา หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เองที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาสติปัญญาอันเป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ลึก ที่ชาวบ้านคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แล้ว แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย (สามารถ จันทรสุรีย์, 2536 : 146)

ภูมิปัญญาแบบชาวบ้านภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือมองโลกมองชีวิตอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นความคิดที่ไม่เอาหลักเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์มามอง หลักเกณฑ์ในการตัดสินความจริง เป็นสิ่งเดียวกับกฎเกณฑ์ในการตัดสินใจว่า สิ่งต่าง ๆ มีความหมายสำหรับการดำเนินชีวิตหรือไม่ เป็นความรู้ที่ไม่แยกแยะระหว่างเหตุผลกับอารมณ์และญาณทัศนะ ซึ่งเป็นการใช้จิตใจในการสัมผัสและทำความเข้าใจต่อผู้อื่นและสิ่งอื่น ๆ ในธรรมชาติ ความรู้แบบชาวบ้านจึงเป็นความรู้ทางสังคม (social knowledge) (เสรี พงศ์พิศ, 2539 : 70 - 71) ที่เกิดจากการปฏิบัติที่พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ได้ถ่ายทอดมาโดยการกระทำแบบอย่าง ลูกหลานเล่าเรียนโดยการฝึกฝนทำตาม ซึ่งทำให้ได้ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างเป็นของตัวเอง มีบทบาทในการกำหนดชะตากรรมของชีวิตตนเองได้ใช้พลังความสามารถและศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ชีวิต สังคม และในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรมภูมิปัญญาท้องถิ่น มีลักษณะที่สำคัญบางประการคือ 1.ความจำเพาะกับท้องถิ่น 2.มีความเชื่อมโยงหรือบูรณาการสูง 3.มีความเคารพผู้อาวุโส (ประเวศ วะสี, 2536 : 21 - 23)

1. ความจำเพาะกับท้องถิ่น เป็นเรื่องที่ชัดเจนอยู่ในตัวตามชื่อ เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่นสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์หรือความชัดเจนจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ เพราะฉะนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอก แต่อาจเอาไปใช้ในท้องถิ่นอื่นที่แตกต่างกันไม่ได้หรือได้ไม่ดี

2. มีความเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการสูง ชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมมีความเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการสูงทั้งในเรื่องของ กาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ความคิดเรื่องแม่ธรณี แม่คงคา แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่ รุกขเทวดา เป็นตัวอย่างของการนำเอาธรรมชาติมาเป็นนามธรรมที่สื่อไปถึงส่วนลึกของใจ ที่เชื่อมโยงไปสู่อัตตประโยชน์ โดยสร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้องให้คนเคารพธรรมชาติ คนเราถ้าเคารพอะไรย่อมไม่ทำลายสิ่งนั้น การรู้อะไรถ้าสัมผัสได้เพียงวัตถุธรรมแต่ไปไม่ถึงนามธรรม ย่อมสัมผัสได้เพียงต้น ๆ หยาบ ๆ เป็นส่วนเป็นเลี้ยว ขาดสัมผัสทางใจที่ลึกซึ้งและการมุ่งอัตตประโยชน์ เช่นว่า ดินก็ดี แม่น้ำก็ดี ข้าวก็ดี ต้นไม้ก็ดี ก็เป็นแค่วัตถุซึ่งมีส่วนประกอบอย่างนี้ตามหลักวิทยาศาสตร์ที่ไม่มีความเคารพจะทำอะไรกับสิ่งเหล่านี้ก็ได้ ความคิดและทำที่อย่างนี้จึงนำไปสู่การทำลายสูง

3. มีความเคารพผู้อาวุโส ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ความสำคัญแก่ประสบการณ์จึงมีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมีประสบการณ์มากกว่า จะเห็นได้ว่าเราให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาอย่างไร

ภูมิปัญญาชาวบ้านมีที่มา 3 ประการ คือ

1. ภูมิปัญญาที่มีจากประสบการณ์การใช้ชีวิตในธรรมชาติ เนื้อหาของภูมิปัญญาจะเป็นเรื่องการอภิปราย ปราบกฎการณ์ทางธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตและธรรมชาติออกมาในรูปของกฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติและเป็นข้อห้าม มิให้ชาวบ้านปฏิบัติ เช่น ความเชื่อต่อธรรมชาติต่าง ๆ ในรูปของ ผี ที่ทำให้เกิดภาวะสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติ

2. ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์ การอยู่ร่วมกัน มีพฤติกรรมตามแบบแผนทางสังคม มีกฎเกณฑ์บอกว่า อย่างนั้นดี อย่างนี้ไม่ดี มีระบบความสัมพันธ์การอยู่ร่วมกันโดยมีค่านิยมใจกลาง อยู่ที่มีการมีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีสันติสุขเป็นหลัก มีความเข้าใจนิจัจงของชีวิตเป็นแก่นสูงสุด

3. ภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์เฉพาะด้าน เช่น ประสบการณ์ในการทำมาหากิน การรักษาโรค

สรุปได้ว่าภูมิปัญญาชาวบ้านมีที่มาจากการทำงานที่บ้านได้กลั่นกรองจากประสบการณ์ตรงในวิถีชีวิตของตนเองและสืบทอด ส่งต่อ ให้กับคนรุ่นหลังต่อไป

ในส่วนของระดับภูมิปัญญา สามารถที่จะแบ่งระดับภูมิปัญญาชาวบ้านได้ออกเป็น 2 ระดับ คือ

1. ภูมิปัญญาชาวบ้านในระดับ "สามัญสำนึก" ซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายแต่เป็น "วัฒนธรรม" ความรู้ในการทำการผลิต เทคนิคการเพาะปลูก (ทำนา ทำไร่ ระบบเหมืองฝาย) การจับสัตว์ การหาอาหาร

2. ภูมิปัญญาชาวบ้านระดับความเชื่อที่ปรากฏในด้านานปรำปราก นิยายพื้นบ้าน สุภาพคดี คำคม ดนตรี การขับร้อง ศิลป์ พิธีกรรม

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นมาจากประสบการณ์ที่มีความสัมพันธ์กับชีวิต สังคม สิ่งแวดล้อม วิถีชีวิตทั้งหมดและถ่ายทอดกันต่อ ๆ มาเป็นวัฒนธรรม เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา และวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นต้องมีวัฒนธรรมเป็นฐานซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ

1. วัฒนธรรม คือพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ โดยผ่านการกระทำระหว่างกันทางสังคมกับมนุษย์คนอื่น ๆ ในสังคม
2. วัฒนธรรมมีการถ่ายทอดทางสังคมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง
3. วัฒนธรรมมีระบบการปรับตัวเพื่อคงอยู่ในชุมชนหรือสังคมมีความสัมพันธ์ กับสิ่งแวดล้อมเพื่อการอยู่รอดและมีลูกหลานสืบทอด

ความสำคัญในการปรับตัวของชุมชน

การที่ชาวบ้านสามารถรักษา หมู่บ้านคงสภาพท้องถิ่นไว้ได้สืบมาช้านานจนถึงทุกวันนี้ เพราะชาวบ้านมีการแสวงหาทางออก ตอบสนองสิ่งที่ท้าทาย มีการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมตามกาลเวลาและสภาพแวดล้อมรอบตัวอยู่ตลอดเวลา วิธีการปฏิบัติ ซึ่งชาวบ้านได้มาจากประสบการณ์ แนวทาง แก้ไขในแต่ละสภาพแวดล้อม ซึ่งมีเงื่อนไขปัจจัยเฉพาะแตกต่างกันไปนั้นอาจเรียนโดยสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาของมนุษย์มิได้เกิดขึ้นลอย ๆ หากแต่ความรู้เป็นสิ่งที่ก่อร่างสร้างตัวลงหลักปักฐานภายในระบบนิเวศของท้องถิ่น ภูมิปัญญาเกิดและพัฒนาในกระบวนการที่คนและชุมชนปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศชุดหนึ่ง ด้วยเหตุนี้เองเมื่อระบบนิเวศท้องถิ่นอาจมีต้นไม้ พืช สัตว์ แมลง

หรือสิ่งมีชีวิตเฉพาะถิ่น ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบทของระบบนิเวศชุดนั้นก็ย่อมมีลักษณะจำเพาะ มีพืชสมุนไพร สัตว์ยา และอาหารเฉพาะถิ่น ที่สั่งสมและพัฒนากลายเป็นส่วนหนึ่งขององค์ความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ

ชุมชนท้องถิ่นที่มีประวัติศาสตร์อันยาวนาน ผ่านประสบการณ์ ดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอด ย่อมมีความรอบรู้หรือภูมิปัญญาแห่งชาติและแห่งท้องถิ่นที่สั่งเคราะห์จากประสบการณ์ผ่านการสังเกต ทดลองใช้ คัดเลือกและสั่งสมสืบทอดสู่ชนรุ่นหลัง ภูมิปัญญาในด้านการดูแลสุขภาพ ภาพของชาวบ้านก็เช่นกัน ได้ผ่านประสบการณ์ เรียนรู้การแก้ปัญหา การเจ็บป่วยด้วย เวชปฏิบัติ และสมุนไพรรอบตัวพร้อมๆ กับการแสวงหาอาหารเพื่อผลการบำบัดโรคควบคู่ไปกับ ความอึดเพื่อประทังชีวิต ความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องของอาหาร ยา และสิ่งใช้สอยจากธรรมชาติ จึงเป็นส่วนหนึ่งของปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและพัฒนาก้าวหน้าทางวัฒนธรรม ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเรียนรู้จากความจริงในการดำเนินชีวิต การคัดสรร ถวายทอด และสั่งสมความรู้ต่อเนื่องกันมาหลายชั่วอายุคน จนตกผลึกกลายเป็นประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรม วิถีคิด และระบบคุณค่าที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต จากแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งในด้านการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ การพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ ได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมของชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวให้เข้ากับบริบทของสภาพแวดล้อมท้องถิ่นซึ่งหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นที่มีความสมดุลย์กับระบบนิเวศก็คือ ภูมิปัญญาของชุมชน ในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพไม่ว่าจะเป็น ความรู้ต่อระบบนิเวศ ความรู้ด้านการเกษตร อาหาร สมุนไพร ความรู้ในแง่การจัดการด้านการอนุรักษ์และการพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพ

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถวายทอดประสบการณ์มาเป็นระยะเวลายาวนาน เป็นระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อและองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นเพื่อให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างสอดคล้องกับสภาพท้องถิ่น ซึ่งประสบการณ์เหล่านี้ได้ผ่านการสังเกต ทดลองใช้ คัดเลือก จนเกิดเป็นประสบการณ์ และมีการสืบทอดประสบการณ์จากอดีตถึงปัจจุบันซึ่งเป็นไปอย่างต่อเนื่อง เช่น ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติตนเอง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและพัฒนาก้าวหน้าทางวัฒนธรรมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเรียนรู้จากความจริงในการดำเนินชีวิต การคัดสรร ถวายทอด สั่งสมความรู้ต่อเนื่องกันมาหลายชั่วอายุคน กลายเป็นประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรม วิถีคิด และระบบคุณค่าที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิต แต่ในสภาพปัจจุบันที่ได้มีการรุกรานจากภายนอกและการเพิ่มขึ้นของประชากร การพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ทำให้เป็นอันตรายต่อ

พื้นที่และองค์ความรู้ของท้องถิ่น สมุนไพรในป่าเริ่มสูญหายจากการถูกตัดโค่น เพื่อต้องการพื้นที่ป่าในการปลูกพืชพาณิชย์ สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพและเป็นเหตุให้ความรู้ดั้งเดิมหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ลดลงจนแทบจะสูญหาย ดังนั้นการพัฒนาภูมิปัญญาดั้งเดิม การบริหารจัดการ ปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัจจุบันย่อมทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังคงอยู่และเป็นประโยชน์ต่อชุมชนต่อไป

ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน เทคนิควิทยาพื้นบ้านหรือเทคโนโลยีพื้นบ้านก็ตามสืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษถึงคนรุ่นปัจจุบันและอนาคตได้ ก็ด้วยการเรียนรู้ของบุคคลและชุมชนซึ่ง กระบวนการเรียนรู้ คือ กระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิตการรู้ และการปฏิบัติเนื้อหา และกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว กระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่นช่วยให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ องค์ประกอบสำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติตามอย่างแบบแผนของผู้รู้ช่วยให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ การอบรมสั่งสอนในระบบสังคม วัฒนธรรมที่มีอยู่จริงกระบวนการนี้ได้ถูกปรับตามสภาพการณ์ สังคมที่เปลี่ยนแปลง การคมนาคมและการติดต่อที่สะดวกยิ่งขึ้นทำให้การไปมาหาสู่ การดูงาน การร่วมกันทำ ช้ามเขตแดนของชุมชน อำเภอ จังหวัด และภาคเป็นไปได้ เนื้อหาและวิธีการหลายอย่างในกระบวนการนี้ก็ถูกปรับตามเช่นเดียวกัน เกณฑ์การปรับคือความต้องการและสภาพการณ์ที่เป็นจริงของชาวบ้านในท้องถิ่น แต่ละท้องถิ่น แต่ละแห่ง เพื่อจุดมุ่งหมายของการพึ่งตนเองและการพึ่งพากันอย่างมีศักดิ์ศรี

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญา

งานวิจัยหลายชิ้นชี้ให้เห็นว่า (อุไรวรรณ ตันกิมยง, 2536) ศึกษาวิเคราะห์เรื่องราวของการชลประทานเหมืองฝายเป็นเวลานาน ทำให้ผู้เขียนมีความมั่นใจที่จะใช้คำว่า "ชุมชนเหมืองฝาย" ในความเป็นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคนไทยในระดับความสำคัญ เช่นเดียวกับคำว่า "หมู่บ้าน" เหมืองฝาย เป็น "สัญลักษณ์" ของการผสมผสานเทคโนโลยี กับวิถีชีวิตใหม่ เศรษฐกิจ การเกษตร การจัดการ จัดสรรปันส่วนสิทธิ ผลประโยชน์ และหน้าที่ ของสมาชิก ชุมชน หลักการ และหลักเกณฑ์ที่จะประกัน สิทธิความเท่าเทียม และการกระจายอำนาจ ในชุมชน และสังคมอันเป็นเรื่องพัฒนาการทางสังคม การเมืองที่อุดมการณ์ เป็นแบบประชาธิปไตย ซึ่งมีคุณครูและสามารถจะนำไปตัดแปลงใช้หรือเป็นฐาน ให้เกิดการพัฒนาคิดที่จะนำไปกำหนดนโยบายให้เกิดรูปธรรมในการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมในประเทศไทย (ฐลสิทธิ์ ชูชาติ, 2541) ได้ศึกษา

เรื่อง "การใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศเพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งของประเทศไทย พบว่า ชาวบ้านสามารถใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิม และมีการรื้อฟื้นพิธีกรรมความเชื่อ ขึ้นมาปฏิบัติใหม่ และถ่ายทอดวัฒนธรรมไปสู่รุ่นเยาว์อย่างได้ผล จึงทำให้สามารถรักษาระบบนิเวศไว้ได้ และขยายแบบอย่างสู่หมู่บ้านอื่น ๆ ถึงแม้ว่าส่วนน้อย แต่ถ้าได้ส่งเสริมต่อไปควบคู่กับวิธีการของระบบราชการและวิทยาการสมัยใหม่ ก็จะทำให้การรักษাপ่าได้ผลดียิ่งขึ้น แนวคิดในการอยู่ร่วมกันระหว่าง สิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต ในระบบนิเวศเดียวกันหรือการอยู่ร่วมกัน ระหว่าง คน สัตว์ พืช และสิ่งไม่มีชีวิตอื่น ๆ ในป่า ย่อมแสดงให้เห็นว่ามนุษย์สามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ และใช้ระบบวัฒนธรรม ตลอดจน กฎหมาย หรือ ข้อบังคับอื่น ๆ ควบคุมระบบนิเวศป่า บางหมู่บ้านซึ่งใช้ป่าอย่างขาดการอนุรักษ์ แต่บางหมู่บ้านก็สร้างกฎ กติกาของหมู่บ้านขึ้น รักษาระบบนิเวศป่าควบคู่กับระบบราชการและกฎหมายของบ้านเมือง งานวิจัยดังกล่าวแล้ว จึงจัดแสดงความสัมพันธ์ ของ คน สัตว์ พืช ที่อยู่ ร่วมกัน และพึ่งพากันในระบบนิเวศเป็นอย่างดี แต่ยอมรับว่า มนุษย์มีทั้งส่วนทำลายและส่วนสร้างสรรคระบบนิเวศป่าให้ควบคู่กับสังคมมนุษย์ เช่นเดียวกับงานวิจัย ในด้านป่าชุมชน (เสนห์ จามริก และคณะ, (2536) พบว่า ท่ามกลางการลดลงอย่างรวดเร็ว ของพื้นที่ป่าในภาคเหนือ กลับมีชุมชนอยู่ไม่น้อยกว่า 150 ชุมชนที่ใช้และทะนุบำรุง รักษา ป่า ดิน น้ำ มาเป็นเวลายาวนานอย่างได้ผล พอสมควร

2.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการลุ่มน้ำ

[วันเพ็ญ สุรฤกษ์ (2542) ได้ศึกษาเรื่อง "ทรัพยากรมนุษย์กับพื้นที่ลุ่มน้ำในภาคเหนือของประเทศไทย : ปัญหาการจัดการ " พบว่า ทรัพยากรมนุษย์เป็นตัวแปรหรือปัจจัยสำคัญที่มีผลโดยตรงต่อความสำเร็จ และศักยภาพของการพัฒนาและการจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำได้อย่างเหมาะสมและยั่งยืน แม้ว่าปัญหาการจัดการดังกล่าวจะมีได้มีสาเหตุมาจากการกระทำของมนุษย์ แต่เพียงอย่างเดียวก็ตาม แต่ปัญหาอื่นทางกายภาพของพื้นที่ที่ประกอบด้วยความขาดแคลนของทรัพยากรน้ำและแหล่งน้ำทั้งเพื่อการอุปโภคบริโภคและการเกษตร ความสูญเสียเสื่อมโทรมร่องหรือของทรัพยากรป่าไม้ดั้งเดิม และสภาพดินทำการเกษตรมีคุณภาพต่ำกว่าเกณฑ์ทั้งความอุดมสมบูรณ์และเนื้อดินหยาบไม่อุ้มน้ำ เหล่านี้สามารถแก้ไขปรับปรุงและป้องกันได้]

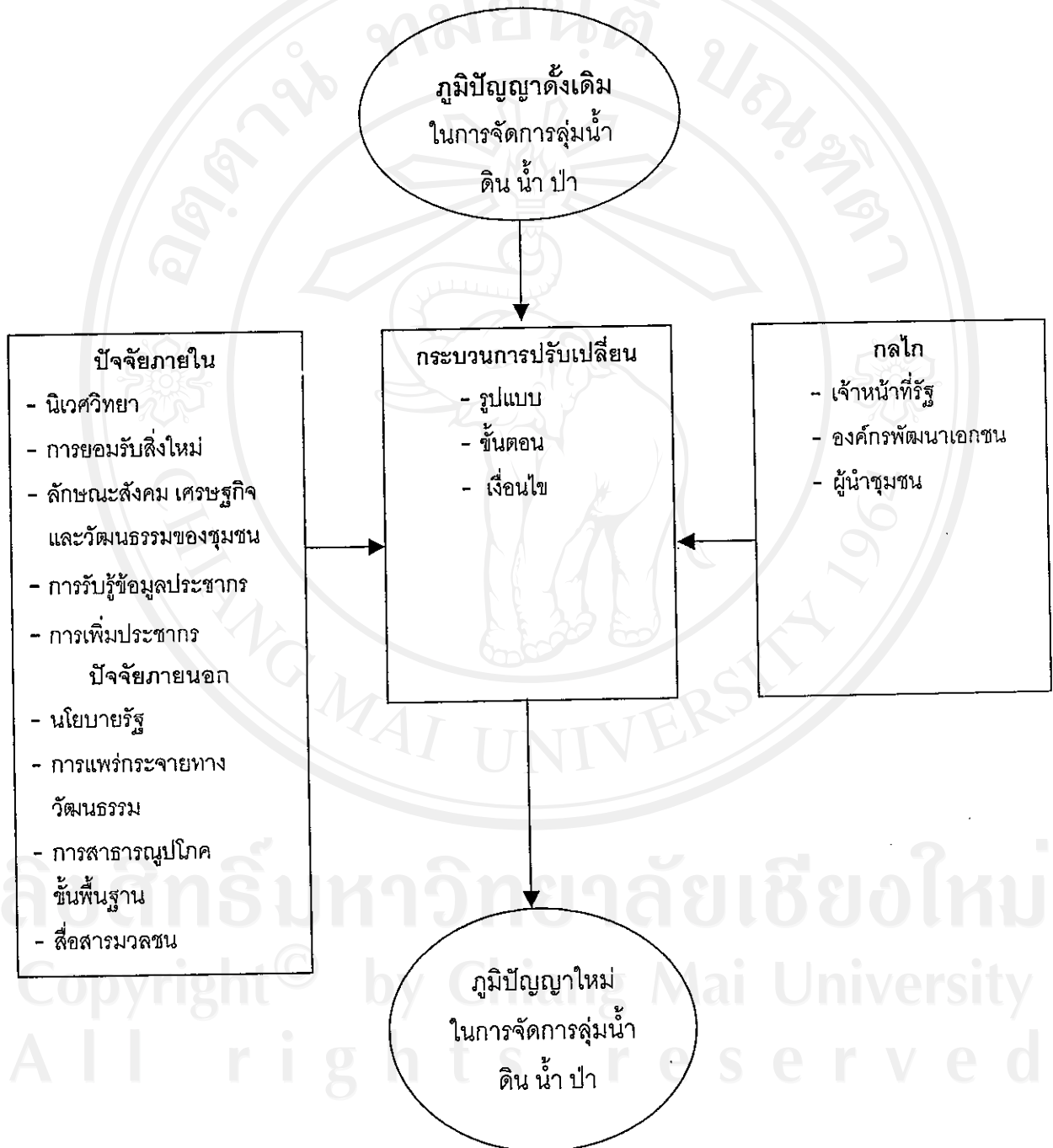
2.8 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และสุวรรณ บัวทวน (2527) ได้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมของชุมชนสองแห่งในจังหวัดขอนแก่น : หมู่บ้านอัมพวัน และหมู่บ้านคำแก่นคูณ พบว่า ปัจจัยที่อิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมภายในชุมชนทั้งสองแห่ง มีปัจจัยภายนอก ได้แก่ การสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมและการสื่อสาร ปัจจัยภายใน ได้แก่ นิเวศวิทยา และบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล ปัจจัยภายนอกจะมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมากกว่าปัจจัยภายใน เป็นที่สังเกตว่าโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละชุมชน ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนนั้น (ขวัญชีวัน บัวแดง, 2359) ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนกะเหรี่ยง พบว่า ด้วยแรงผลักดันของรัฐทั้งด้านการนำผลประโยชน์มาให้ การ ให้ กฎหมายบังคับ ระบบการศึกษา สื่อสารมวลชน และกิจกรรมอื่นๆ ทำให้ชุมชนปกากะยอมเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจที่เคยพึ่งตนเองเป็นหลัก กลายเป็นพึ่งตนเองได้น้อยลง ต้องพึ่งการผลิตจากภายนอกมากขึ้น ชาวบ้านต้องออกไปทำงานนอกภาคการเกษตร ปล่อยให้ผู้หญิง เด็ก และคนชรา รับภาระหนักอยู่ที่หมู่บ้าน และเกิดความขัดแย้งขึ้นในชุมชน (วนิดา แคนโพธิ์, 2539) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมในครัวเรือน โดยเกิดจากผู้นำหรือกลุ่มบุคคลเพียง 2-3 คน ได้เรียนรู้และรับข่าวสารข้อมูลจากภายนอกมาเชื่อมโยงกับความรู้หรือประสบการณ์เดิม โดยเริ่มจากการทดลองปฏิบัติจนเกิดผลสำเร็จในขั้นต้น จึงมีการขยายเครือข่ายขึ้นในระดับครอบครัวจนกระทั่งเกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับชุมชน

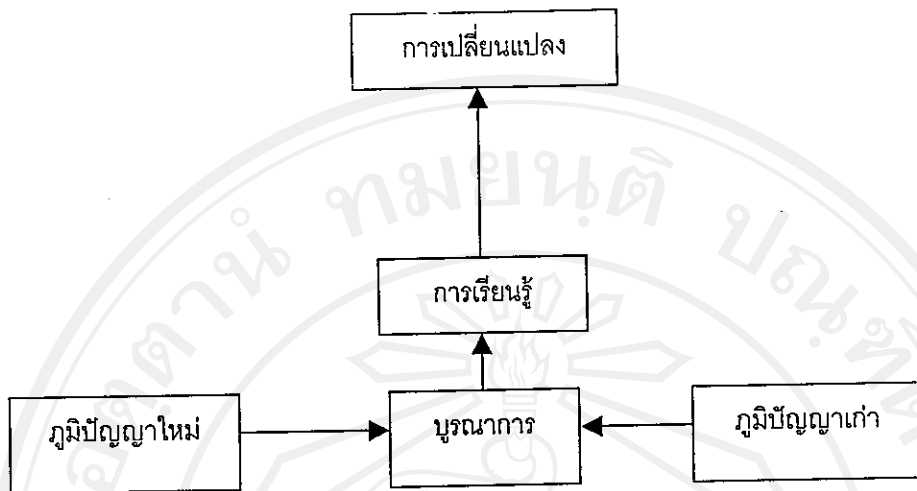
2.9 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษากระบวนการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนบนพื้นที่สูงในการจัดการลุ่มน้ำแม่สลอง บ้านจะบูนี ตำบลแม่สลองนอก อำเภอแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย โดยใช้กรอบแนวคิด การจัดการจัดการลุ่มน้ำในประเทศไทย ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสองระบบคือ การจัดการโดยรัฐ และการจัดการโดยชุมชน โดยแต่เดิมชุมชนมีภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการลุ่มน้ำ ภายใต้ระบบคิด การให้คุณค่า ความเชื่อ ที่มีต่อธรรมชาติ ที่ผ่านการเรียนรู้ การถ่ายทอด สั่งสมมานานหลายชั่วอายุคน ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายในชุมชน ส่วนการจัดการลุ่มน้ำของรัฐซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก นับเป็นภูมิปัญญาใหม่ ที่มีหลักวิชาการอยู่บนพื้นฐานแนวคิดด้านการพัฒนาอย่าง ได้เข้ามาร่วมจัดการลุ่มน้ำกับชุมชน โดยผ่านกลไก ซึ่งเป็นตัวเชื่อมโยงความสัมพันธ์

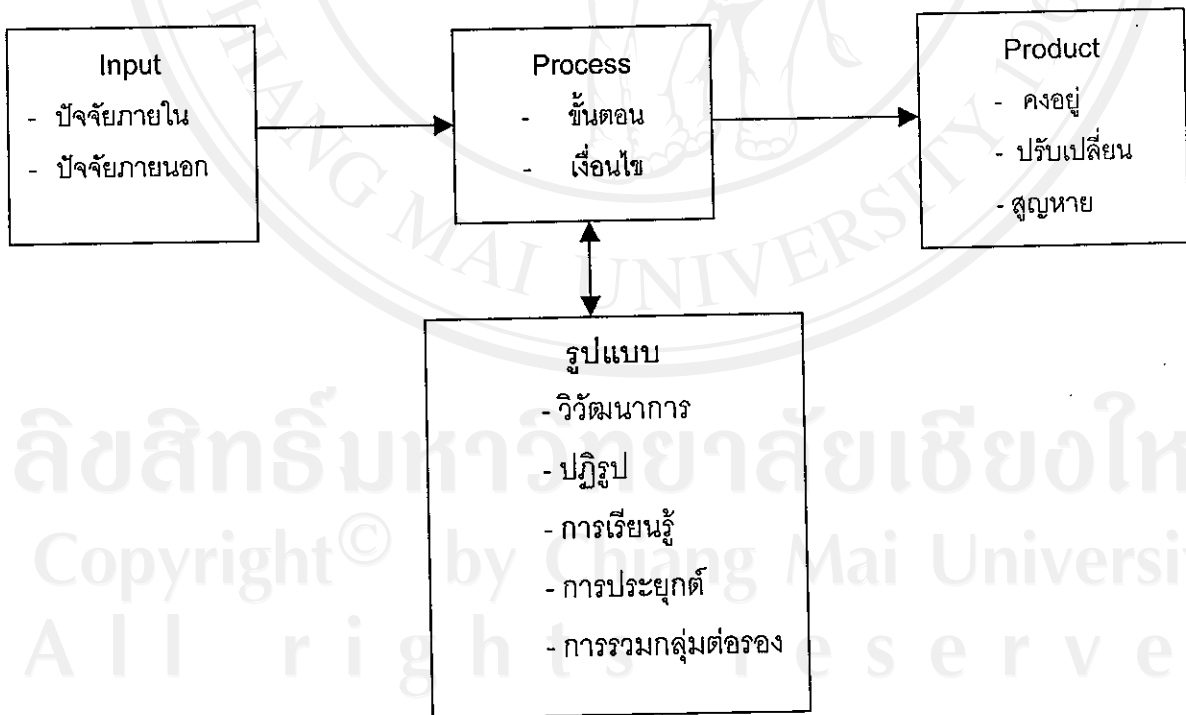
ระหว่างปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก ให้ขับเคลื่อนผสมผสานกัน เกิดกระบวนการปรับเปลี่ยนในรูปแบบขั้นตอนและเงื่อนไข ภายใต้บริบทของชุมชน จนเกิดเป็นภูมิปัญญาใหม่ในการจัดการลุ่มน้ำ ซึ่งมีทรัพยากรหลักคือ ดิน น้ำ และป่าไม้ ซึ่งสรุปเป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาได้ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษา

แผนภูมิที่ 2 กลไกการปรับเปลี่ยนกฎมณเฑาะว์

แผนภูมิที่ 3 รูปแบบการปรับเปลี่ยนกฎมณเฑาะว์

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved